

Rich. Willerslev

Den svenske indvandring til Bornholm 1850–1914

»Bornholm er Bornholm» hedder det, underforstået, at Bornholm er sig selv og noget for sig selv. Og sandt er det, at Bornholm navnlig tidligere fremviste mange træk i erhvervsliv, administration og politiske forhold, som understregede øens egenart og forskellighed fra det øvrige Danmark.

Påfaldende nok indtager Bornholm også en særstilling, når det drejer sig om ud- og indvandring i anden halvdel af 1800-tallet. Mellem 1868 og 1900 blev der således registreret godt 5000 bornholmske udvandrere til oversøiske lande, hvilket set i relation til øens befolkningstal betød, at Bornholm havde en større udvandring til Amerika end noget andet dansk amt eller landsdel.¹ Men i det samme tidsrum – altså i perioden 1868–1900 – var der tale om en påfaldende stor indvandring af svenskere til Bornholm – en indvandring, som sat i relation til øens befolkning var større end i noget andet amt.

At dette var tilfældet, fremgår af den danske folketælling for 1901. Før der redegøres for denne tællings resultater med hensyn til den svenske indvandring, skal det først nævnes, at den officielle danske statistik dengang ikke gav nogle oplysninger om indvandring overhovedet. Det nærmeste man kommer en oversigt over indvandring er de oplysninger, folketællingerne giver om de registrerede personers fødested. Fødestedsangivelser findes første gang i folketællingen 1850 og herefter først fra og med året 1870. Det skal tilføjes, at de danske folketællinger fandt sted hvert tiende år, og det skal i særlig grad understreges, at de blev afholdt den 1. februar. Når det er vigtigt at understrege datoen, er forklaringen den, at på dette tidspunkt havde de udenlandske – herunder også de svenske – sæsonarbejdere for størstedelen forladt landet og var taget tilbage til deres hjemland.

Indtil folketællingen 1901 var de personer, der blev registreret som født i udlandet, summarisk fordelt mellem København, provinsbyerne og landdistrikterne. Men i 1901 blev de desuden registreret for hvert enkelt amt, og antallet af svenskfødte blev for Bornholm opgjort til 2.594 eller 5,04 pct af øens samlede befolkning.² Denne andel var højere end for noget andet amt – selv i København, hvor ved århundredskiftet næsten halvdelen af de i Danmark bosatte svenskere havde slået sig ned³, lå procenten betydeligt under den bornholmske, nemlig på 3,82 pct.

At fem procent af den bornholmske befolkning i 1901 var født i Sverige er også set med nutidens øjne ret overraskende. I slutningen af 1870erne udgjorde antallet

af udenlandske statsborgere i Sverige således ca 6 pct. For Danmarks vedkommende var procenten langt lavere. Selv i Københavnsområdet eller hovedstadsområdet, hvor udlændinge er relativt stærkest repræsenteret, lå procenten under 5 – helt eksakt på 4,8 %. Og antallet af de »egentlige» fremmedarbejdere kom selv for dette område ikke op på en højere procent end 1,7 %.⁴

Det kan således fastslås, at de fem procent svenskfødte på Bornholm i 1901 målt såvel med datidens som nutidens målestok var og er opsigtsvækkende, ikke mindst når man tager i betragtning, at der var tale om et lille, ret isoleret ø-samfund, som havde absorberet dette fremmedelement.

Yderligere er forholdet det, at andelen af svenskfødte på Bornholm efter al sandsynlighed var større i 1890 end i 1901. Dette var i alle fald tilfældet for Danmark som helhed og sikkert også for Bornholm – jvf side 55. Endelig må det tilføjes, at de ved folketællingen 1901 registrerede 2.594 svenskfødte på Bornholm ikke omfatter alle de svenskere, der var bosat på øen i 1901. Antallet af svenskere var større, idet børn af svenskere – født på øen – naturligvis ikke blev registreret som født i Sverige. Men de var lige godt svenske statsborgere, med mindre de havde opnået dansk indfødsret.

De anførte oplysninger fra folketællingen i 1901 er et klart vidnesbyrd om, at der før århundredskiftet må have været tale om en ganske betydelig indvandring af svenskere til Bornholm. Men hvornår denne indvandring er begyndt, hvor stor den har været, og hvilke fluktuationer den har været underkastet, giver 1901-tællingen ikke nogen som helst oplysning om. Den officielle statistik lader os dog ikke ganske i stikken med hensyn til spørgsmålet om, hvornår denne indvandring begyndte. Som ovenfor nævnt giver folketællingen af 1850 oplysninger også om befolkningens fødesteder. Ganske vist blev svenskere og nordmænd i denne tælling fra 1850 slået sammen til en og samme gruppe, men alt tyder på, at de svenskere og nordmænd, som her blev registreret på Bornholm, alle eller så godt som alle, har været svenskere. Der findes nemlig ikke noget som helst vidnesbyrd om norsk indvandring til Danmark ved midten af 1800-tallet og for den sags skyld heller ikke i 1860erne og 1870erne. Uden at begå nogen større fejl kan man derfor regne med, at de i 1850 registrerede svenskere og nordmænd alle var svenskere.

Folketællingen af 1850 registrerer 218 svenskfødte på Bornholm, hvoraf to trediedel var mænd og en trediedel kvinder. Det store flertal af disse svenskere var øjensynligt indvandret for nylig. Herpå tyder aldersfordelingen, idet betydeligt over halvdelen af de registrerede svenskere var mellem 10 og 30 år, hvorimod aldersklasserne over 50 år var særdeles sparsomt repræsenteret.⁵ 1850-tællingen understreger altså, at der før 1850 må have fundet en vis, omend efter al sandsynlighed ganske beskedne indvandring sted til øen.

Hvornår indvandringen faktisk begyndte, kan de for Rønne bevarede pasprotokoller, som indledes med året 1837, måske bidrage til at belyse.⁶ Rønne var ind- og udfaldsporten til og fra Danmark og den øvrige verden. Størstedelen af de rejsende til og fra Bornholm har passeret byen. De bevarede pasprotokoller registrerer de rejsende, som med pas har forladt øen. Antallet af de svenskere, som før 1846 rejste til Sverige var meget ringe og repræsenteredes fortrinsvis af håndværkere, navnlig

bødkere. Der er nok grund til at antage, at disse håndværkerrejser har gamle traditioner. Men det er ikke denne traditionelle ind- og udvandring, der interesserer os i denne forbindelse, men forekomsten af jævne arbejdsfolk og tyende, for det er disse grupper, som senere, da massetilvandringen af svenskere tog fart, kom til at udgøre indvandringens altdominerende element. Disse grupper optræder i protokollen første gang i 1846, hvor 11 svenskere blev forsynet med pas, og af disse var de tre tjenestekarle samt en arbejder og en tjenestepige. For årene 1848–53 er pasprotokollen sjusket ført og på det nærmeste uanvendelig. Men for årene efter 1853 fremgår det klart, at der blev udstedt pas til stadig flere svenskere, og at tjenestefolk og arbejdsfolk fik stadig større vægt.⁷

At udvandringen fra Sverige til Bornholm tog til i løbet af 1850erne, og at denne udvikling fortsatte det følgende tiår, fremgår af Agnes Wiréns undersøgelse af udvandringen fra Blekinge mellem 1850 og 1870. Bogen har den idylliske titel: »Uppbrott från Örtagård» og udkom i 1874. Udvandringen fra dette len er af særlig interesse i denne forbindelse, idet Blekinge og Kristianstads len i Skåne var eller blev hovedrekruteringsområderne for de svenske bornholmsfarere. Ifølge Wirén var der i 1850erne tale om en udvandring til Bornholm på 76 og i 1860erne på 95, og disse i alt 171 var ligeligt fordelt mellem mænd og kvinder.⁸ Der er grund til at hæfte sig ved denne ligelige kønsfordeling, idet den senere blev ændret nok så radikalt.

Som det fremgår af Wiréns tal, var udvandringen fra Blekinge til Bornholm i 1850erne og 1860erne af beskedent omfang. Sandsynligvis kom den store udvandring fra Blekinge til Danmark – herunder Bornholm – først rigtig i gang fra omkring 1880, hvorimod den fra Kristianstads len tog fart allerede fra omkring 1870.⁹ Og for Bornholm specielt er der grund til at antage, at indvandringsbølgen steg stærkt i løbet af 1870erne. Dette synes at fremgå af en upubliceret undersøgelse over den svenske indvandring til Øster herred på Bornholm ved Henning Bech Johansen. På grundlag af de utrykte folketællingslister giver han følgende tal for den svenskfødte befolkning i Øster herred i tidsrummet 1845 til 1901.¹⁰

Tabel 1. Øster Herred. Folketællinger 1845–1901.
Samlede indbyggerantal og antal svenskfødte.

1845:	4.855	5	1870:	5.681	86
1850:	4.948	2	1880:	5.972	232
1855:	4.956	16	1890:	6.268	296
1860:	5.181	23	1901:	6.231	207

Det var således et meget beskedent antal svenskere, der blev registreret ved folketællingerne mellem 1845 og 1860. I løbet af 1860erne må indvandringen være steget en del, men den store indvandringsbølge kom først i løbet af 1870erne og 1880erne. I 1890 kulminerede antallet af svenskere både i absolutte og relative tal, idet de svenskfødte ved denne folketælling udgjorde 4,7 pct af befolkningen. Mellem 1890 og 1901 faldt antallet af svenskfødte, og nettotilvandringen til herredet har formo-

dentlig været negativ. Det skal parentetisk tilføjes, at man ved nettotilvandring forstår den samlede indvandring minus udvandring.

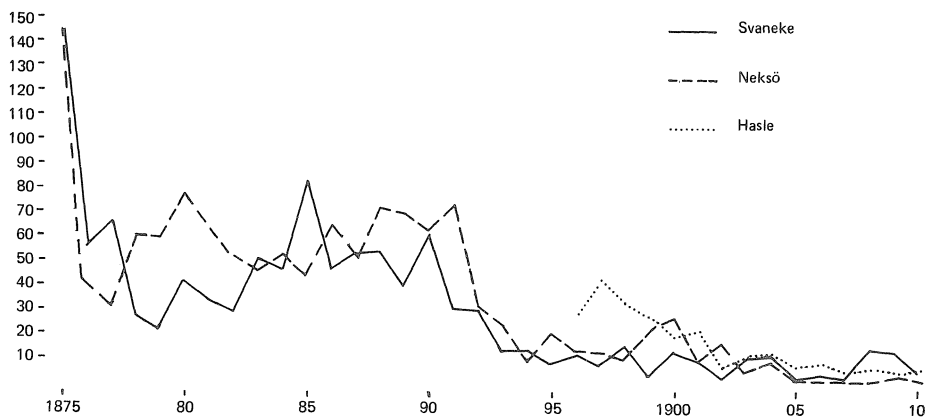
At der i 1870erne og 1880erne var tale om en meget betydelig indvandring til Bornholm af svenskere, bekræftes også af de for Neksø, Svaneke og Hasle bevarede opholdsbogjournaler.

Journaler over opholdsbøger skulle ifølge loven af 4. maj 1875 om tilsyn med fremmede og rejsende m m føres ved alle landets politikredse. Ifølge loven skulle alle udenlandske arbejdere være forsynet med en opholdsbog. Den eneste undtagelse var de udenlandske arbejdere, som havde erhvervet forsørgelsesret i landet¹¹, men bortset herfra gjaldt lovens bestemmelser såvel for de arbejdere, som fandtes i landet før lovens ikrafttræden, som for alle nytilkomne. Den første kategori – de, der ved lovens ikrafttræden fandtes i landet – skulle inden en vis dato henvende sig til politiet for mod fremvisning af legitimationspapirer at få udleveret opholdsbogen. De nytilkomne skulle –ligeledes mod fremvisning af legitimationspapirer – sørge for at få en opholdsbog udleveret enten ved indrejsen eller i den politikreds, hvor de søgte eller fik arbejde. Som legitimationspapirer for svenskere gjaldt i reglen de præstebeviser, som enhver svensker, der forlod sit svenske opholdssogn, skulle være forsynet med.¹²

Opholdsbogens hovedhensigt var at kontrollere den udenlandske arbejders færden i Danmark. Hver gang udlændingen forlod en politikreds for at arbejde eller søge arbejde i en anden, måtte han henvende sig til politiet og få sin opholdsbog påtegnet. Arbejdsgiveren var under strafansvar forpligtet til at sikre sig, at hans udenlandske arbejdskraft var forsynet med opholdsbog. I hvor høj grad dette krav fra myndighedernes side blev efterlevet, kan man naturligvis ikke udtale sig om. Men det var i alle fald tilfældet med ejeren af Brændegaard, som med en papirlap, som ligger løst i Svaneke opholdsbogjournal, sendte Mathilda Johansdatter til fuldmægtig Høst i Svaneke med opfordring til at udlevere hende en opholdsbog. Papiret er dateret 2.8. 1886. Både arbejderen og arbejdsgiveren var yderligere under bødestraf forpligtet til at sikre sig, at opholdsbogen var behørigt påtegnet. Undertiden måtte der en påmindelse fra myndighederne til for at sikre, at bestemmelsen blev overholdt. Dette var således tilfældet med Jakob Krantz på Rabækkegård i Vester herred, der ifølge forlangende af herredsfogeden, den 16.8. 1882 sender 49 opholdsbøger til sandemand Skruld for at få dem påtegnet og samtidig anmoder om, at bøgerne returneres med det samme.¹³

Det er for Danmark som helhed ret begrænset, hvad der er bevaret af opholdsbogjournaler. For Bornholms vedkommende drejer det sig som nævnt om tre, nemlig fra Svaneke, Neksø og Hasle, i sidstnævnte tilfælde dog kun fra 1896. Men disse tre opholdsbogjournaler er imidlertid mere detaljerede og udførlige, end tilfældet var de fleste andre steder. Som oftest giver opholdsbogjournaler oplysning om udlændingens navn og fødselsdato, fødested og/eller opholdssted – dvs de steder hvor legitimationspapirerne er udstedt – eventuelt også om legitimationspapirernes art. Men herudover anfører de bornholmske journaler bl a opholdsbogens nummer, arbejderens bopæl eller logi, hvorhen han har i sinde at rejse, hvorfra han er kommet samt hans profession. Foruden disse opholdsbogjournaler findes for Bornholm yder-

ligere bevaret flere anmeldelsesprotokoller, altså en fortegnelse over de arbejdere, der søgte eller fik arbejde efter at være rejst fra en politikreds til en anden. For Neksøs vedkommende fandt denne protokollering sted i et særligt afsnit i opholdsbogjournalen under titlen: Opholdsbøger udstedt ved fremmede jurisdiktioner. For Hasle, Svaneke og Vester herred foreligger oplysningerne i særlige protokoller.¹⁴ De data, der i disse protokoller gives om de enkelte arbejdere, svarer stort set til dem, der findes i opholdsbogjournalerne. Men herudover gives oplysning om opholdsbogens nummer, hvilket er af synderlig interesse for en vurdering af indvandringens størrelse. Antallet af svenskere, der blev registreret i Neksø, Svaneke og Hasle fremgår af bilaget, som er grundlaget for figur 1.

Figur 1.

Ved betragtningen af ovenstående kurver over antal registrerede må man først gøre sig klart, at disse ikke er udtryk for det samlede antal svenskere, der indvandrede til nævnte byer. Registreringen omfatter kun dem, der fik opholdsbog, altså kun dem, der for første gang tog til Bornholm fra Sverige. De svenskere, der rejste til øen på en tidligere udstedt opholdsbog, giver kurven og bilaget ingen oplysning om. Sandsynligheden taler imidlertid for, at kurverne kan betragtes som en strømpil for den samlede indvandring, altså såvel førstegangs-rejsende som »gengangere».

Yderligere må det understreges, at registreringen i 1875 kun fandt sted i årets anden halvdel – forordningen blev som anført først udstedt den 4. maj 1875. Når registreringen trods dette når et højdepunkt netop i 1875, er forklaringen den, at hen-

imod halvdelen af dem, der dette år fik opholdsbog i Neksø og Svaneke, havde opholdt sig på Bornholm, inden forordningen trådte i kraft. Men som nævnt skulle også disse som regel erhverve en opholdsbog.

Betragtes kurverne for perioden som helhed, kan der iagttages en fælles langtids-trend, for så vidt som det klart fremgår, at den store indvandring fandt sted i 1870erne og 1880erne, hvorimod der i 1890erne var tale om et brat fald. Kurverne bekræfter med andre ord de konklusioner med hensyn til indvandringens fluktuationer, som blev draget på grundlag af andet materiale.

Hæfter man sig imidlertid ved kurvernes forløb fra år til år, er der hyppigt tale om afvigelser. Forklaringen må efter al sandsynlighed være den, at indvandrerne har udtaget opholdsbog der, hvor der fandtes arbejde, og at arbejdsmulighederne kunne variere stærkt inden for de forskellige politikredse.

Den samlede indvandring 1875–80

Antallet af registrerede svenskere i Neksø og Svaneke og fra 1896 i Hasle giver naturligvis ingen mulighed for at beregne den samlede svenske indvandringens størrelse. Der er imidlertid mulighed for – omend i ret grove træk – at vurdere, hvor stor den samlede svenske indvandring var mellem 1875 og 1880.

Som ovenfor nævnt skulle enhver udlænding, der rejste fra en politikreds til en anden, anmelde sig hos politiet og få sin opholdsbog påtegnet. På Bornholm blev disse rejsende specielt protokolleret. I disse anmeldelsesprotokoller blev bl a anført, hvor og hvornår den udenlandske arbejders opholdsbog var udstedt samt opholdsbogens nummer. Det var nemlig almindelig praksis på Bornholm, at opholdsbøgerne blev nummereret. Som regel var der tale om en fortløbende nummerering, således at forstå, at en ny nummerering ikke indledtes hvert år, men fortsatte gennem hele perioden lige op til 1914. En undtagelse i så henseende var dog Svaneke's byfoged, idet nummereringen her var begrænset til kalenderåret, og ved hvert årsskifte begyndte nummereringen forfra. Imidlertid synes skrivelserne af anmeldelsesprotokollerne med tiden at være blevet trætte af denne detaljerede bogføring. En konsekvent anførsel af opholdsbogens nummer ophører fra omkring 1880, og det bliver herefter stadigt sjældnere at finde oplysning herom. Men indtil omkring 1880 er anmeldelsesprotokollerne en i sin art enestående kilde til en redegørelse for antallet af udstedte opholdsbøger på Bornholm. Men der er tale om et kildemateriale, der ikke er uden problemer. Et af problemerne er, at nummerering af opholdsbøger ikke blev konsekvent gennemført ved udstedelsen. I Svaneke anmeldelsesprotokol anføres således et par gange at der mangler nummer for opholdsbøger udstedt i Rønne. Men disse sjældent forekommende tilfælde influerer næppe i synderlig grad på den følgende beregning. Det helt afgørende problem er imidlertid, om byfoged- og herredsfogedkontorerne i fællesskab udstedte opholdsbøger med fælles nummerering, eller om disse to kontorer udstedte hver sit sæt opholdsbøger med særskilt nummerering. Det er imidlertid helt klart, at byfoged- og herredsfogedkontorerne i henholdsvis Rønne og Vester herred hver udstedte opholdsbøger med hver sin nummerering, og det sam-

me var tilfældet for Svaneke byfoged og Øster herreds foged. Når dette kan siges med sikkerhed, er grunden den, at byfogedens nummerering af opholdsbøger var begrænset til et kalenderår, hvorimod herredsfogedens nummerering var fortløbende. Det er sandsynligt, at heller ikke Hasle og Nørre herred havde fælles nummerering, hvorimod dette synes at have været tilfældet for Neksø og Sønder herred.¹⁵

Den følgende oversigt giver antallet af de opholdsbøger, der var udstedt i de forskellige bornholmske politikredse omkring 1880.¹⁶

Tabel 2. Antal udlændinge registreret på Bornholm fra 1875 til ca 1880

Politikreds	Dato og år	I alt registreret
Rønne	30.10. 1880	750
Vester herred	6.11. 1880	646
Hasle	22.5. 1881	787
Nørre herred	13.4. 1881	736
Hammershus birk	20.12. 1880	364
Svaneke	31.12. 1880	383
Øster herred	4.8. 1880	636
Neksø og		
Sdr. herred	31.12.1880	411
Åkirkeby	3.5. 1877	159
I alt registreret		4.872

Der blev altså i disse 5 1/2 år på Bornholm udstedt ca 4.900 opholdsbøger, dog bliver tallet reduceret til godt 4.100, såfremt Hasle byfoged og herredskontoret i Nørre herred havde fælles nummerering – jvf note 16 i noteapparatet. Disse tal ligger formentlig i underkanten, idet den sidste oplysning, der kunne fremskaffes fra Åkirkeby politikreds, stammer fra maj 1877. Der er formentlig kommet nye tilvandrere til mellem 1877 og 1880.

De anførte 4.900 eller godt 4.100 var ikke alle nytilkomne udlændinge. Som tidligere anført skulle også de personer, som opholdt sig på Bornholm, inden loven om tilsyn med fremmede blev udstedt i maj 1875, anmelde sig til politiet og modtage opholdsbog. På den anden side blev de udenlandske arbejdere, der optrådte som »gængangere» – dvs rejste til Bornholm på en tidligere modtaget opholdsbog – ikke registreret. Endelig må det tilføjes, at ikke alle udlændinge, der modtog opholdsbog, var svenskere, men svenskerne udgjorde dog det helt dominerende element. Dette fremgår klart af opholdsbogjournalerne for Neksø og Svaneke. Af de mellen 1875 og 1880 i Neksø og Svaneke registrerede udlændinge var svenskernes andel henholdsvis 91 og 98 pct. Det kan derfor på grundlag af de fremlagte data næppe være forkert at slutte, at der mellem 1875 og 1880 var tale om en indvandring af svenskere på omkring 4.000, og at dette tal formentlig ligger i underkanten, bl a fordi »gængangere» ikke er medtaget i beregningen.

Et tal på omkring 4.000 indvandrede svenskere i løbet af 5 1/2 år er overraskende stort, og man undrer sig over, at øen – hvis indbyggertal i 1880 var 35.400 – har været i stand til for kortere eller længere tid at absorbere en sådan masseindvandring. Ganske vist var udvandringen til oversøiske lande fra Bornholm relativt høj, men der blev dog for hele perioden 1868 til 1900 ikke registreret mere end godt 5.000 udvandrere. På den anden side må man erindre, at indvandrer- og undvandrerstrømmen var af forskellig struktur, for så vidt som den sidste bestod af personer, der som regel varigt tog ophold i det fremmede, hvorimod den svenske indvandrerstrøm i væsentlig grad var præget af sæsonarbejdere, som efter en sommers ophold på øen tog tilbage til Sverige.

Indvandringens struktur

Det var mændene, der dominerede indvandringen til Bornholm. Mellem 1875 og 1910 tegnede mandkønnet sig for henholdsvis 71 og 73 pct af samtlige registrerede i Neksø og Svaneke, og for Hasle var andelen mellem 1896 og 1910 endda hele 86 pct. Den mandlige dominans blandt de svenske indvandrere var ikke noget specielt bornholmsk fænomen, omend det nok hører til undtagelserne, at den var så udpræget. De for det øvrige Danmark opbevarede opholdsbogjournaler viser i reglen et flertal for mandlige indvandrere, dog med undtagelse af Lolland-Falster. For Københavns vedkommende registrerer opholdsbøgerne således mellem 1875 og 1910 56 pct mænd og 44 pct kvinder. På trods af den mandlige overvægt blandt indvandrerne registrerer folketællingerne fra og med 1880 et flertal af kvinder, bosat i Danmark. Således fandtes ifølge folketællingen i 1901 35.600 personer, født i Sverige, og heraf var de 22.300 kvinder eller 63 pct. For Københavns vedkommende var andelen endda 65 pct. Den svenske officielle statistik registrerer ligeledes en dominans af kvinder.¹⁷ Forklaringen på disse tilsyneladende modstridende oplysninger må være den, at de personer af svensk herkomst, som optaltes ved folketællingerne i overvejende grad omfattede de mere permanent boende. De egentlige sæsonarbejdere, der fortrinsvis var mænd, havde på dette tidspunkt forladt landet. Sæsonarbejderne blev heller ikke indfanget af den officielle svenske statistik.

Det ser ud til, at Bornholm med hensyn til kønnes fordeling indtager en særstilling. Ganske vist kender vi ikke fordelingen mellem svenske mænd og kvinder på øen som helhed i 1901, men kun kønsrelationen for Øster herred samme år. Her udgjorde mændene 63 pct af samtlige ved folketællingen registrerede svenskere.¹⁸ Der er ingen grund til at antage, at relationen var væsentlig anderledes i Bornholms øvrige tre herreder.

Indvandrerne – mændene såvel som kvinderne – var, som det måtte forventes, overvejende unge mennesker. Et vistnok typisk billede af indvandrerens aldersfordeling giver opholdsbogjournalen for Neksø i 1885.

Tabel 3. De registrerede i Neksø 1885: Aldersfordeling

	Mænd	Kvinder
15–19 år	9	7
20–24 ”	8	3
25–29 ”	2	2
30 ” og derover	10	1
I alt	29	13

Det fremgår af oversigten, at 64 pct af de registrerede var under 25 år, og kvinderne relativt yngre end mændene. At de kvindelige indvandrere gennemgående var yngre end mændene bekræftes af en undersøgelse over gennemsnitsalderen for de i Svaneke mellem 1875 og 1889 registrerede indvandrere. Denne varierede for mændene mellem 23 og 31 år og for kvinderne mellem 22 og 30 år.¹⁹ Når mændenes gennemsnitsalder var højere end kvindernes beroede det i øvrigt ikke alene på den kendsgerning, at det i vid udstrækning var ganske unge kvinder, der tog til Bornholm, men også på de indvandrede mænds ofte høje alder. Blandt mændene fandtes hyppigt personer, som i hvert fald målt med datidens målestok, må betegnes som temmelig alderstegne. Blandt de registrerede mænd i tabel 3 var der således to, der var mellem 40 og 49 år, og hele fem, der var mellem 50 og 60 år. Derimod var alderspræsidenten blandt kvinderne kun 40 år.

Opholdsbogjournalerne giver ingen oplysning om, hvorvidt indvandrerne var gift eller ugift, om de kom med deres familier eller individuelt. Ifølge den officielle svenske statistik var mellem 9 og 10 pct af de kvinder og mellem 10 og 14 pct af de mænd, som i årene 1871 til 1900 indvandrede til Danmark gift.²⁰ Men den svenske statistik omfatter stort set ikke sæsonarbejdere, og det turde alene af den grund være tvivlsomt, om disse procenter kan anvendes på den bornholmske indvandring. At familieindvandring forekom, er dog givet. I 1878 omtales en Bengt Thomsen Österberg med hustru og hele fem børn.²¹ Oplysninger fra Øster herred på grundlag af folketællingslisterne tyder på, at familieudvandring var en hyppigere foreteelse i 1860-erne og 1870erne end senere. De ved folketællingerne registrerede i Sverige fødte børn var nemlig i stadig aftagen. De 0 til 15-årige udgjorde ved folketællingen i 1870 14,5 pct af de registrerede svenskere, i 1880 var andelen faldet til 11,5 pct og lå i 1890 så lavt som 5 pct.²²

Det altdominerende flertal af de svenske indvandrere var født i landdistrikterne og kom fra landdistrikterne. Det var landboungdommen, som var i opbrud. Af de 143, som blev registreret i Svaneke i 1875, var kun fire født i en provinsby, og kun fem havde en provinsby i Skåne eller Blekinge som sidste opholdssted. Af de 1030, som mellem 1875 og 1910, blev registreret i Svaneke, var kun 60 født i provinsbyer – altså 6 pct – hvorimod resten var født i landdistrikterne.²³

For de fleste af disse bornholmsfarere var sejlturen tilsyneladende den første rejse ud over sognegrænsen. Det fremgår af opholdsbogjournalen for Svaneke, som noterer

såvel føde- som sidste opholdssted, dvs det sted, hvor legitimationspapirerne er udfærdiget. For de 143, der som nævnt blev registreret her i 1875, kan føde- og opholdsstedet lokaliseres for de 112. Af disse 112 opholdt de 69 sig i fødesognet og de 43 i et andet sogn end fødesognet. I øvrigt kunne det se ud til, at de, der kom fra Blekinge, i højere grad var stationære i fødesognet end de, der kom fra andre len i Sverige. For blekingeboerne kan det nemlig konstateres, at for 23 var føde- og opholdssovn identiske, hvorimod kun fem opholdt sig uden for fødesognets grænser.²⁴

At det i særlig grad var landboungdommen som rejste sandsynliggør på forhånd, at der fremfor alt var tale om ufaglært arbejdskraft. At dette var tilfældet fremgår da også af nedenstående oversigt, som kun omfatter de registrerede mænd, idet kvinderne uden undtagelse må henregnes til de ufaglærte.

Tabel 4. Faglærte og ufaglærte mænd registreret i Neksø og Svaneke 1875

	Neksø	Svaneke
Ufaglærte	83	79
Husmænd		5
Håndværkere	15	15
Stenhuggere	8	
I alt	106	99

Medtages stenhuggere som faglærte – de optræder i øvrigt kun i Neksø – var kun 18 pct af de registrerede faglærte arbejdere og følgelig 82 pct ufaglærte. Det er bemærkelsesværdigt, at der i Svaneke registreres fem personer, der kalder sig husmænd. Der er formentlig her tale om folk, der var kommet til øen inden 1875 og havde haft held til at erhverve sig et stykke jord. Blandt de 30 håndværkere var smede, bødkere og skræddere i flertal. De talte i alt 21 og var nogenlunde ligeligt fordelt mellem de tre professioner. Af skomagere og murere optrådte i alt seks, ligeligt fordelt mellem de to fag.

Håndværkervandringerne havde, som tidligere påvist, gamle traditioner og spillede altså endnu en ikke ubetydelig rolle ved 1870ernes midte. Men det ser ud til, at håndværkervandringerne til øen bliver en stadig sjældnere foreteelse i de følgende år. I alle fald var det tilfældet for Svanekes vedkommende. I 1880 fandtes således blandt 25 registrerede kun to håndværkere, en smed og en smedelærling. I 1885 forekom blandt 74 registrerede kun en faglært, en snedker, og i 1890 af 41 registrerede ikke en eneste faglært, med mindre man vil regne en spånkurvesælger til denne kategori.

Det alt overvejende flertal af de svenske indvandrere kom fra Skånes to len: Malmöhus og Kristianstads len samt fra Blekinge. Den følgende oversigt angiver fødestedet for de 1.030 svenskere, som blev registreret i Svaneke mellem 1875 og 1910.²⁵

Tabel 5. Fødesteder, fordelt lensvis, for de i Svaneke 1875/1910 registrerede.

	Antal	Procent
Malmöhus len	130	12,6
Kristianstads len	521	50,6
Blekinge len	286	27,8
Småland (Jönköpings, Kronobergs og Kalmar len)	18	1,8
Andre len og ikke lokaliserede	75	7,2
I alt	1.030	100,0

Godt halvparten af de i Svaneke registrerede indvandrere var født i Kristianstads len. Blekinge tegnede sig for næsten 28 pct og Malmöhus len for knap 13 pct. Alt i alt var 91 pct af indvandrerne født i disse tre len. De resterende 9 pct fordelte sig over andre landskaber eller har ikke kunnet lokaliseres. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at kun knap 2 pct kom fra Småland og så at sige ingen fra Kronobergs len i dette landskab. Bemærkelsesværdigt fordi netop dette len var karakteriseret ved en meget stor udvandring til Danmark i øvrigt.²⁶

Tilvandringen til Bornholm var således i meget stort omfang geografisk bestemt, for så vidt som de len, der lå øen nærmest, ydede det altdominerende hovedkontingent. Det er imidlertid påfaldende, at indenfor de her anførte tre len var udvandringen i særlig grad koncentreret til bestemte herreder. Således tegnede Ingelstad herred i Kristianstads len sig alene for godt en trediedel af den samlede svenske udvandring, som blev registreret i Svaneke. Lister og Bräkne herreder i Blekinge stod tilsammen for godt 20 pct. Men indenfor herrederne synes udvandringen yderligere at have været koncentreret til enkelte sogne. Det mest outrerede eksempel er Mjällby sogn i Lister herred i Blekinge. Udvandringen fra dette sogn til Bornholm havde gamle traditioner²⁷, og fra dette sogn registrerede Svaneke's byfoged mellem 1875 og 1910 ikke mindre end 120 personer. Disse 120 personer udgjorde hele 74 pct af herredets udvandring og 11,7 pct af samtlige registrerede svenskere i Svaneke.²⁸

Kommunikation

Det helt overvejende flertal af de svenske arbejdere kom til Bornholm på dampskibet, som regelmæssigt trafikerede ruten Ystad–Rønne. Enkelte kom med en opholdsbog i lommen fra København, men det hørte til sjældenhederne efter anmeldelsesprotokollerne at dømme. Og de fleste, der kom fra København, var spånkurvesælgere.²⁹ Andre kan være kommet med en af de svenske fiskerbåde, som ofte anløb Bornholm.

Det store flertal kom som nævnt med rutebåden Ystad–Rønne. Billetprisen for en enkelt rejse var i 1878 3 kr³⁰, hvilket ikke lyder af meget, men ikke desmindre betød et ganske kraftigt indhug i den svenske arbejders pengepung. I 1877 og 1878 var den gennemsnitlige dagløn for en mandlig daglejer på landet i Kristianstads len henholds-

vis 1,36 kr og 1,15 kr³¹, og en billet fra Ystad til Rønne kostede altså mellem to og tre daglønninger. Hertil må lægges eventuelle omkostninger for rejsen til Ystad.

Der var flere kanaler, ad hvilke den svenske landarbejder kunne få oplysning om arbejdsmulighederne på Bornholm. Det er sandsynligt, at de vidtberejste spånkurvesælgere, hvoraf flertallet stammede fra Örkened sogn i Öster Göinge herred i Kristianstads len³², har været kontaktled mellem de arbejdssøgende og arbejdsgiverne. Og det samme har troligen været tilfældet med de mange mandlige sæsonarbejdere, som ofte år efter år rejste til Bornholm i sommerhalvåret (se side 66). Det er nærliggende at antage, at den påfaldende koncentration af udvandrere til bestemte sogne i Sverige netop forklares gennem denne kontakt. Herudover var et væsentligt transmissionsled fæstekontoret i Rønne og et eller flere kommissionskontorer i Ystad. Det er åbenbart, at en hel del svenske arbejdere på egen hånd tog til Rønne for at søge arbejde her eller andetsteds på øen. Martin Andersen Nexø, som voksede op i Neksø i årene 1877 – 1883, har i »Pelle Erobreren« givet en malende og formodentlig selvoplevet skildring af landgangen: »Landgangen er klar, og de halvtredie hundrede passagerer strømmer fra borde – stenhuggere, havnearbejdere, tjenestepiger, mandlige og kvindelige daglejere, en og anden ensom lille vogterdreng og elegante skræddere, der holder sig langt fra de øvrige. Der er ranke mænd, så ranke og velskabte, som de ikke fostres på øen her og stakler så tilrakkede af slid og savn, som de aldrig bliver herhjemme. Der er endog ansigter imellem, som lyser af åben ondskab og andre, der gnistrer af energi eller skæmmes af store ar.» Med disse få ord har den store forfatter tegnet et billede af de ankomne svenskere, så levende og så varieret, at det i lange tider bliver hængende i læsernes bevidsthed.

De indvandrere, der var taget over på egen hånd, således som Pelle og gamle far Lasse i »Pelle Erobreren«, blev ofte stående på havnebryggen, hvortil bønder og andre valfartede for at tage folkene i øjesyn. N Nielsen, der var borgmester i Rønne fra 1917 til 1942, har i sin bog om Rønne berettet, hvorledes landboerne gik rundt mellem de ankomne og vurderede deres fysiske styrke og tilmed prøvede deres muskulatur ved at tage dem på armene.³³ De fysisk dårligst udrustede – som Pelle og far Lasse – blev sidst afsat. Indvandrerens åndelige habitus var man formodentlig mindre interesseret i. Far Lasse kunne hverken læse eller skrive, og han var ikke nogen undtagelse. Skrive- og læsefærdigheden har næppe heller interesseret de skrivere, der førte opholdsbogjournalerne. Dog meddeler opholdsbogjournalen for Neksø en enkelt gang – det var i året 1876 – at der var fem arbejdere, som ikke kunne læse. Det er ikke usandsynligt, at der var flere, thi selv i anden halvdel af 1800-tallet forekommer ikke sjældent kontrakter i Småland med forkortelsen m.h.p.p., hvilket er udlagt: med hånden på papiret eller med hånden på pennen. Torparen fik kontrakten oplæst, og derefter skrev bogholderen hans navn, medens torparen holdt hånden på dokumentet. Et sådant udfærdiget papir var juridisk bindende.³⁴

De svenske arbejdere, der ikke blev stående på havnekajen i forventning om at blive afsat, henvendte sig til fæstemanden i Rønne for at høre, hvilket arbejde han havde at tilbyde. En del var sikret arbejde i forvejen, enten på fæstemandens rejser til Ystad eller via kommissionskontoret sammesteds. Såvel kommissionskontoret som

fæstemanden averterede efter arbejdskraft i Ystads Allehanda. En af annoncerne fra 1860'erne fortjener at gengives. I denne står, at malke- og køkkenpiger skal henvende sig til fæstemand Funch, Nygade i Rønne, og »sammesteds kan karle, duelige røgtre og drenge over 12 år få plads».³⁵

At bortfæste børn på 12 år stred ikke mod svensk lov, men var kun under særlige omstændigheder tilladt i Danmark. Ifølge tyendeloven af 1854, § 1 kunne børn og unge mennesker ikke uden videre bortfæstes. »Den der har fyldt 18 år» hedder det i § 1, »kan gyldigen bortfæste sig som tyende. På yngre personers vegne sker såvel indgåelse som opsigelse af tyendeforholdet af forældre eller foresatte, der dog kunne bemyndige den pågældende til selv at gøre dette». Bestemmelsen går i øvrigt næsten uændret igen i fæsteloven af 1891 § 7. Fæstemand P Funchs annonce i Ystads Allehanda tyder unægtelig på, at han har taget sig tyendelovens forbehold om h t bortfæstning af mindreårige let.

Sæsonarbejderne og de mere permanente

Som tidligere omtalt er der grund til at antage, at de ved de danske folketællinger registrerede svenskere var personer, der mere permanent havde slået sig ned her i landet. På Bornholm drejede det sig i 1901 om 2.600 individer, hvoraf de 55 pct boede i købstæderne og de 45 pct i landdistrikterne. At der her var tale om en temmelig stationær befolkning synes bekræftet af folketællingen i 1911. Ifølge denne var antallet af svenskfødte reduceret til 2.100, heraf 53 pct i købstæderne. Da indvandringen stort set var ophørt ved århundredskiftet, kan nedgangen i antallet mellem 1901 og 1911 i et vist omfang forklares ved den normale dødelighed.³⁶ At mange af de svenskere, der indvandrede til øen, havde tænkt at slå sig ned for længere tid synes bekræftet af deres legitimationsdokumenter. Som tidligere nævnt, skulle enhver svensker, der indvandrede til Danmark, modtage en opholdsbog mod fremvisning af legitimationspapirer. Disse papirer blev udstedt af pastorekspeditionen på udvandrerens opholdssted i Sverige, og generelt kan man sige, at der var tale om to slags forskellige legitimationsdokumenter, nemlig »arbejdsbetyg» eller arbejdsattest og »flyttningsbetyg» eller flytteattest. Arbejdsattesterne blev normalt udstedt til de arbejdere, som for et begrænset tidsrum – f.eks. et sommerhalvår – agtede at arbejde uden for det svenske sogns grænser. Arbejdsattesterne medførte ikke, at vedkommende arbejder udtrådte af menigheden. Han blev stadig betragtet som boende i sognet. En flytteattest derimod skulle udtages af den person, som havde i sinde at forlade sognet for længere tid eller en gang for alle. Han blev udskrevet af menigheden og ikke medregnet blandt sognets beboere.

At de svenske regler ofte blev efterlevet af de svenske undvandrere på Bornholm, fremgår af de bevarede opholdsbogjournaler. Disse skelner mellem tre slags legitimationspapirer: flytteattest, arbejdsattest samt præstebevis. Den senere betegnelse er sikkert nok en fællesbetegnelse for flytte- og arbejdsattester uden nærmere specifika-

tion. Dette må man have i tankerne ved læsningen af nedenstående oversigt, som følgende angiver et minimum for udstedte flytteattester.

Tabel 6. Antal personer med flyttebevis blandt de i Neksø og Svaneke registrerede.

	Neksø		Svaneke	
	Registreret i alt	Heraf med flyttebevis	Registreret i alt	Heraf med flyttebevis
1875	146	93	143	61
1876	40	13	54	0
1880	76	24	39	19
1885	42	24	82	37

Antallet af flyttebeviser er relativt størst for året 1875, og dette er ikke noget tilfælde, idet skriverne i dette år har gjort sig større umage med en omhyggelig bogføring af attesterne, end tilfældet blev de følgende år. Skriveren i Svaneke henførte således i 1876 alle attesterne under den generelle betegnelse præstebeviser. Omend bogføringen med tiden blev mere og mere sløset – der forekommer således efter bokføringen af en arbejdsattest eller en flytteattest mange do. do. – og det er langt fra sikkert, at der i virkeligheden var dækning for disse do. do. – så turde oversigten kunne bære den konklusion, at en væsentlig del af de indvandrede svenskere havde forsynet sig med flytteattester og derfor sandsynligvis fra første færd havde tænkt sig et mere langvarigt ophold på Bornholm.

Sæsonarbejderne ville nok som regel udtage en arbejdsattest hjemme i Sverige. Men hvor mange af indvandrerne, der havde arbejdsattester, kan som følge af den hyppige betegnelse »præstebevis» ikke opgøres. Men givet er det, at sæsonarbejde på Bornholm var en meget hyppig foreteelse. En statistisk opgørelse lader sig som antydnet ikke foretage, men som eksempel blandt ganske mange kan anføres følgende redegørelse fra opholdsbogjournalen i Neksø for året 1878. Der synes både i Neksø og Svaneke at have været en vis tendens til særlig omhyggeligt at journalisere havnearbejderne, som nok var et element, der førte en temmelig omflakkende tilværelse, hvilket i myndighedernes øjne i sig selv sikkert var noget suspekt. I Neksø blev der således fra april til juni incl i 1878 registreret 21 havnearbejdere, hvis færd i 1878 og de nærmeste par år derefter vi i grove træk kan følge. Af disse 20 var der:

- 7 – som tog tilbage til Sverige i 1878.
- 2 – som tog til Sverige i 1879–1880.
- 8 – som tog andetsteds hen på Bornholm i 1878.
- 1 – som tog til København i 1878.
- 1 – som tog til Amerika i 1883.
- 3 – hvis færden er uoplyst.

Som nævnt kan man blot følge disse indvandreres færden i ganske grove træk. Men så meget turde stå fast, at mindst syv af de 21 havnearbejdere tog tilbage til

Sverige samme år, som de fik opholdsbog – altså i 1878 – og yderligere to drog til Sverige et eller to år senere. Men af disse ni vendte ifølge opholdsbogjournalen de seks senere tilbage til Bornholm. Det hørte til sjældenhederne, at svenskerne på Bornholm rejste videre til København – i det ovennævnte eksempel drejer det sig som anført om en havnearbejder. Men endnu sjældnere forekom det ifølge opholdsbogjournalerne, at en svensker tog til Bornholm for herefter at fortsætte til Amerika. Ganske vist var der undertiden en vis forbindelse mellem svenskernes arbejdsrejser til Danmark og senere udvandring til Amerika, for så vidt som opholdet i Danmark kunne benyttes til opsparing til køb af billetter over Atlanterhavet³⁷, men som oftest ville indvandrerens på Bornholm nok tage tilbage til Sverige for at tage afsked med slægt og venner før amerikarejsen.

Der findes eksempler på sæsonarbejdere som år efter år kom tilbage til Bornholm efter en vinters ophold hjemme i Sverige, men få var så vedholdende som Mårten Lundgren, født i Borby i Skåne i 1828. Han modtog sin opholdsbog i Hasle den 20.7. 1875 i en alder af 47 år. Det er derfor vel muligt og endda sandsynligt, at hans bornholmske sæsonrejser begynder allerede før 1875. Men i alle tilfælde står så meget fast, at han anmeldtes til Svaneke den 11.4. 1877, og hans færden herefter illustreres i væsentlige træk af følgende oversigt:

Tabel 7. Sæsonarbejderen Mårten Lundgrens rejser.

Anmeldt til:			Anmeldt til:		
Svaneke	11.4.	1877	Klemensker	8.6.	1880
Neksø	23.4.	–	Neksø (fra Sverige)	26.4.	1881
Sverige	20.8.	–	Klemensker	11.6.	–
Neksø	29.4.	1878	Neksø	13.6.	–
Sverige	4.12.	–	(lakune)		
Neksø	19.3.	1879	Neksø (fra Sverige)	28.4.	1891
Sverige	6.11.	–	Sverige	30.11.	–
Neksø	8.3.	1880			

Fra 1887 til 1891 tilbragte Mårten Lundgren sommerhalvåret på Bornholm og vinterhalvåret i Sverige. I 1881 ophører meddelelserne i Neksø anmeldelsesprotokol, men han dukker op på Bornholm igen i 1891 i en alder af 63 år. Hermed synes hans bornholmske odysse at være sluttet. Han tager tilbage til Sverige samme år og genfindes ikke mere i journalen.³⁸ Mårten Lundgrens arbejdspladser var efter journalen at dømme af en mere fast karakter, i alle tilfælde var de begrænset til Klemensker og Neksø. Men anmeldelsesprotokollerne vrirler med eksempler på svenskere på jagt efter arbejde fra sted til sted. De rubriceres i protokollerne enten som arbejdssøgende eller som villige til at påtage sig legemligt arbejde.

Erhvervsfordeling

De unge svenskere, der tog til Bornholm, stammede for mere end 90 pct.s vedkommende fra landdistrikterne. De var fattigere, børn af torpare, backstugusittare og in-hysesshjon, hvilke betegnelser nogenlunde svarer til de danske husmænd med og uden jord og til innsiddere. De var næsten alle ufaglærte. Det gælder næsten til 100 pct for kvinderne. Kun en gang dukker der undtagelsesvis blandt disse en væverpige op. Også de mandlige indvandrere var for det store flertals vedkommende ufaglærte, og de ufaglærte kom i stadig højere grad til at præge indvandrerskaren i 1880erne og 1890erne. Hvilke muligheder for erhverv havde disse tusinder i et lille, delvis isoleret samfund som Bornholm? For kvinderne var der stort set kun et erhverv, der stod dem åbent: som tyende på landet eller i byerne. Også en stor del af de mandlige indvandrere tog tjeneste som tyende. Svenske tjenestefolk må have været en udbredt foreteelse i årtierne fra omkring 1860 til 1890. Hvor stor deres andel har været af tyendegruppen, er der nok ingen mulighed for at vurdere på grundlag af tilgængelige kilder. Men et vist fingerpeg herom får man dog af den bevarede tyendeprotokol for Rønne. Forholdet var det, at tyende skulle have sin skudsmålsbog påtegnet, hver gang en ny stilling førte til, at sognegrænsen blev overskredet. I tyendeprotokollen for Rønne noteredes i 1866 88 personer, hvoraf de 25 var svenskere. I 1875 gjaldt noteringen i alt 210 personer, og heraf var de 47 svenskere. I begge tilfælde var i øvrigt det svenske tyende domineret af mændene.³⁹

En ikke ubetydelig del af den mandlige arbejdskraft søgte til offentlige arbejder, navnlig havnearbejde. Hvor mange, der var tale om, kan heller ikke her konstateres, men opholdsbogjournalerne og anmeldelsesprotokollerne afslører strømmen af svenske arbejdere, når havnene blev udvidet eller repareret, hvilket sidste var tilfældet for næsten samtlige bornholmske havne efter stormfloden i begyndelsen af 1870erne. Og i 1890ernes begyndelse fandt flere større havneudvidelser sted.⁴⁰ Som illustration kan anføres, at Hasle anmeldelsesprotokol i 1875 noterer 55 mandlige svenske arbejdere, hvoraf 36 udtrykkelig angives at være havnearbejdere. I Neksø var de tilsvarende tal for 1878 48 og heraf 28 havnearbejdere, i 1891 henholdsvis 35 og 32.

En del af havnearbejderne var stenhuggere eller stenarbejdere, som foruden til havnene blev rekrutteret til øens stenindustri, sandsynligvis fortrinsvis fra Blekinge, som var et af hovedområderne for den svenske stenindustri. På Bornholm var der i slutningen af 1800-tallet et stenhuggeri, som skal have beskæftiget omkring 400 mand, heriblandt en del svenskere.⁴¹

Af andre industrier, som rekrutterede en større eller mindre del af deres arbejdskraft fra Sverige, kan nævnes kul- og teglværkerne ved Hasle. I anmeldelsesprotokollen for Hasle omtales i 1893 32 svenske mandlige arbejdere, hvoraf de 19 var knyttet til kul- og teglværker.

En anden betydelig industrivirksomhed, ligeledes beliggende i Vester herred, var Rabækkegård og Rabækkeværket, som bl a udnyttede de daværende kaolinlejer. I 1882 arbejdede her mindst 49 svenske arbejdere, som i dette år fik deres opholdsbog påtegnet (se side 56). Det kan tilføjes, at ifølge en optegnelse fra Löderup, Ingelstads herred i Kristianstads len, rejste en del fra sognet bl a til Rabækkeværket, og tilføjer optegnelsen: »Der var nok mange, der blev bosatte der».⁴²

Mange af de her nævnte arbejdere var nok for en stor del sæsonarbejdere, men som det antydes i ovennævnte optegnelse, var sæsonarbejde ofte indledningen til en varigere beskæftigelse. Et interessant spørgsmål er unægteligt dette: Hvad beskæftigede de svenskere sig med, som var mere eller mindre stationære på øen? For Øster herred kan der på grundlag af folketællingslisterne gives en oversigt over svenskernes erhvervsudvikling.⁴³

Tabel 8. Erhvervsfordelingen i procent for voksne mænd og kvinder i Øster herred ifølge folketællingerne.

	1870		1880		1890		1901	
	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.	M.	Kv.
Daglejere, arbejdsmænd og tyende	50	56	61	45	63	46	43	14
Husmænd og gårdmænd	11	—	12	—	17	2	29	—
Håndværkere	14	—	13	—	12	3	9	1
Stenarbejdere og stenhuggere	14	—	7	—	4	—	14	—
Husmødre	—	40	—	50	—	46	—	83
Fattiglemmer ¹ , aftægt	5	4	2	—	—	—	3	2
I øvrigt	6	—	5	5	4	3	2	—
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100
Antal	44	29	135	71	181	109	128	75

-----
¹ i 1901 aldersundersøttelse

Antallet af svenskfødte var i Øster herred i hvert fald i 1901 relativt mindre end for Bornholm som helhed. Og for folketællingsåret 1870 er de absolutte tal så små, at det nok vil være rigtigst at se bort fra procenttallene dette år. Men i øvrigt kan hovedtendenserne i tabellen sammenfattes under følgende fire punkter:

1. I 1880 og 1890 beskæftigedes et overvældende flertal af svenskerne som daglejere, arbejdsmænd og tyende. Men mellem 1890 og 1901, hvor indvandringen er stilnet af, reduceredes denne gruppes andel af den svenske befolkning meget betydeligt og for kvindernes vedkommende markant, idet den andel af kvinderne, som var beskæftiget som tjenestepiger mellem 1890 og 1901 faldt fra 43 til 14 pct.

2. Det er åbenbart, at denne drastiske erhvervsændring for kvindernes del stod i forbindelse med en overordentlig kraftig forøgelse af husmødrenes antal. Deres andel af kvinderne stiger fra 1890 til 1901 fra 46 til 83 pct — en naturlig følge af, at mange af kvinderne nu er gift.

3. Håndværkerne var under hele perioden i relativ tilbagegang, et træk, der harmonerer godt med de oplysninger, der kunne fremdrages af opholdsbogjournalen for Svaneke (se side 62). Derimod varierede antallet af stenhuggere kraftigt fra tælling til tælling.

4. Efter 1880 og navnlig efter 1890 får en stadig større del af de mandlige indvandrere held til at erhverve sig større eller mindre jordlodder og figurerer i folketællingslisterne som husmænd eller gårdmænd – de sidstes antal var dog forsvindende lille, i 1890 således kun en enkelt.

Det er næppe sandsynligt, at denne oversigt for Øster herred har generel gyldighed for Bornholm som helhed. Der kan være grund til at antage, at stenarbejdere og stenhuggere spillede en større rolle i andre herreder og husmænd måske en mindre. I alle tilfælde var svenske husmænd og landarbejdere i dele af det lyngklædte Øster Marie sogn så talrige, at området blev kaldt »Ny Sverige».⁴⁴

Disse fattige og hårdføre svenskere på lyngen gjorde et vist indtryk på samtiden, idet de vist nok er den eneste gruppe svenskere, hvis stræbsomme og fattige liv har sat sig spor i samtidens litteratur. Mest kendt er nok Martin Andersen Nexø's skildring i *Pelle Erobreren*: »Men inde i lyngen, hvor selvsået birk og asp stod og flimrede uroligt i sommerdagen, lå de øde nybyggerhuse med nøgne, klinede vægge uden så meget som en bulmeurt i vinduet eller en stump gardin. Markerne omkring dem var stenede som en nyskærvet vej, og sæden skreg gudsjammerligt til himlen, den var kun to til tre tommer høj i strået og allerede i aks. Folkene herinde var allesammen svensk tyende, som havde sparet lidt sammen og nu sad her som jordejere.» Husene var ofte til at begynde med nærmest en fåre- eller gedestald⁴⁵, og de skildres mere indgående af hjemstavnsforfatteren F Bøn i en novelle fra 1892, som netop bærer titlen »Ny Sverige»: »Husene er klinet af ler med småsten imellem, tagene på disse nye hjem er af gammel halm eller lyng, foran huset står nogle kålstokke og en stump gærde, som aldrig er blevet færdig og derfor allerede er begyndt at ramle ned igen – og alle disse små sultne barneansigter mod den sprukne rude, når en vogn ramler forbi.»

Den skæbne, som disse nybyggere gik i møde, var i følge F Bøn hård og som regel knusende: »Sunde og raske er de, arbejdsvante på dårlig kost, de kommer med tomme maver og ingen klæder, men der er en lang sommer for, maverne fyldes, et sæt klæder kommer på kroppen . . . de begynder at bryde lyng, kæmper for livet og på livet, for sjældent sejrer han.»

De indfødtes reaktion

Den svenske masseindvandring til Danmark blev fra myndighedernes side mødt med en ambivalent holdning og fra arbejderside ofte med åbenlys fjendtlighed eller i hvert fald modvilje. Myndighederne var næppe blinde for de fordele, som indvandringen kunne medføre for samfundet i almindelighed og arbejdsgiverne i særdeleshed, men på den anden side var de nervøse for indvandringens omkostningside i form af forøgede udgifter til fattighjælp. Dette er faktisk en væsentlig baggrund for fremkomsten af den omtalte lov om tilsyn med fremmede i 1875, hvorefter opholdsbogen blev gjort obligatorisk for så at sige alle udenlandske arbejdere, og som yderligere gav politiet vidtgående beføjelser til at udvise ikke-ønskværdige arbejdere.⁴⁶

Uviljen fra arbejderside skyldtes fremfor alt den sandsynligvis ikke uberettigede frygt for, at indvandrerne skulle trykke lønnen for de danske kolleger. Den tidligere

omtalte borgmester i Rønne, N Nielsen, som var velkendt med den faglige og politiske arbejderbevægelses fremkomst og udvikling på Bornholm, anfører i sin bog om Rønne: »En vanskelighed for såvel den faglige som politiske bevægelse var bornholmske arbejderes uvilje mod de svenske arbejdere. Der var i 1890'erne megen bitterhed mod svenskerne, også fordi de beskyldtes for at hjælpe arbejdsgiverne med at holde lønnen nede. Alligevel ser man blandt de ivrigste organisationsfolk i denne periode en række svenske arbejdere. Men helt hen i det nye århundrede mærkedes dette fjendskab inden for arbejderens rækker.»⁴⁷

Uviljen mod de svenske indvandrere var naturligvis ikke begrænset til arbejderkredse alene. Lægen i Hasle, J Carlsen, gav i en artikel i »Ugeskrift for læger» i 1886 klart udtryk for sin kritiske holdning over for indvandrerne. Han hævdede, at bornholmerne m h t deres private liv indtog et noget højere standpunkt end befolkningen mange steder i Danmark, og at fattigdommen intetsteds på øen nåede så ekstreme grader, som tilfældet var andetsteds, på grund af befolkningens nøjsommelighed og sparsommelighed og den lette adgang til fisk. Men tilføjer han, »det ved indvandring voksende, ikke ubetydelige svenske element truer dog med at påtrykke befolkningen et mere fremtrædende præg af fattigdom og urenlighed».⁴⁸ Antallet af personer under fattigvæsenet var ifølge forfatteren meget beskedent, og størsteparten af disse fattiglemmer var svenskere. En sjælden gang kunne modviljen mod svenskerne antage former, som påmindelse om Sydafrika eller Nazityskland. Der sigtes til et avertissement i Bornholms Tidende for den 20. februar 1889, hvor en restaurant i Rønne søgte en pige til at gøre rent og vaske op. Men »svenskere frabedes».⁴⁹

Bortset fra enkelte tilfælde af denne art tør man imidlertid formode, at arbejdsgivere på Bornholm som andetsteds i landet så med sympati på den svenske indvandring. Hvad arbejderne så på med misnøje: Et vist nedadgående pres på lønniveauet, bød arbejdsgiverne naturligvis velkommen. Kritik af indvandringen fra arbejdsgiverside støder man sjældent på. En undtagelse er »Ugeskrift for Landmænd» i 1889, hvor en indsender, der må formodes at være landmand, betegnede indvandrerne som »Nordens kinesere», og udtrykket var ikke tænkt som nogen ros. Men det er nok så betegnende, at bladets redaktion tog klart afstand fra angrebet. Den kendte økonom V Falbe Hansen, der vel ikke ligefrem kan betragtes som et talerør for arbejdsgiverne, men desuagtet må formodes at stå disse kredse nær, skrev allerede i 1869, at den svenske indvandring i økonomisk henseende havde sine lyse sider. Som følge af løntrykket stimulerede den produktionen og udvidede efterspørgslen efter arbejde, og »i de egne, hvor der er allerflest svenske arbejdere, har forholdet ofte udviklet sig således, at kun det allergroveste arbejde udføres af dem, medens vort folk leder arbejdet som arbejdskarle eller som værkstedsbestyrere».⁵⁰

Den reserverede holdning fra myndighedernes side og den ofte udtalte modvilje fra arbejderside til trods, blev de mere fastboende svenskere dog hurtigt og allerede i første generation akklimatiseret og indpasset i det bornholmske som i det øvrige danske samfund. Vidnesbyrd herom var den stærke nedgang i antallet af svenske kvinder, der tog plads som tyende i Øster herred —se tabel 8. Men fremfor alt kan den stærkt forøgede giftermålsfrekvens mellem svenskere og bornholmere betragtes

som de svenske indvandreres tilpasning til de bornholmske forhold. På grundlag af en studie af folketællingslisterne for Øster herred har Henning Bech Johansen givet følgende oversigt over svenskernes civilstand i Øster herred mellem 1870 og 1901.⁵¹

Tabel 9. Svenskernes civilstand i Øster herred i procent

	Mænd		Kvinder	
	Gifte	heraf med bornholmere	Gifte	heraf med bornholmere
1870	50	58	37	38
1880	48	47	43	26
1890	52	64	47	32
1901	73	64	74	48

Som tidligere nævnt, er talmaterialet for 1870 nok for spinkelt til, at der er rimelighed i at lægge dette til grundlag for en procentberegning. Men bortset fra 1870 viser oversigten en stigende giftermålsfrekvens for både mænd og kvinder, og en stadig større del af ægteskaberne blev indgået mellem svenskere og bornholmere, blandt hvilke der dog findes nogle enkelte, der kom fra det øvrige Danmark. Efter oversigten at dømme var mændene mest glade ved de bornholmske kvinder, men her gjorde de måske nok en dyd af nødvendigheden, idet udbuddet af svenske piger jo var ret begrænset. Derimod ser det ud til, at de svenske piger, der havde et større udbud af svenske mænd at vælge imellem, foretrak deres landsmænd. Men immervæk var næsten halvdelen af de svenske gifte kvinder i 1901 gift ind i bornholmske familier.

Baggrunden for ind- og udvandring

Bornholm havde mellem 1868 og 1900 i forhold til befolkningens størrelse såvel en større udvandring til oversøiske lande som en større indvandring af udlændinge end noget andet amt i Danmark. Hvad er forklaringen? og hvilken sammenhæng er der mellem udvandring og indvandring? For så vidt som enhver form for vandring under fredelige forhold og på frivilligt grundlag i første række er økonomisk betinget, er det indlysende, at et væsentligt udgangspunkt til besvarelse af dette første spørgsmål må være at studere lønforholdene på Bornholm dels i relation til det øvrige Danmark, dels i relation til de områder i Sverige, hvorfra størstedelen af de svenske indvandrere kom. En tilbunds gående undersøgelse af disse spørgsmål er aldrig foretaget. Den kræver en arbejdsindsats af et omfang, som det ikke er muligt at foretage i forbindelse med denne artikel. I denne sammenhæng kan kun inddrages de forholdsvis få og måske ikke særligt pålidelige officielle oplysninger, der står til rådighed.⁵² Hvad lønopgivelser for de bornholmske købstæder angår, står man ganske svagt, hvorimod der for landdistrikterne dog foreligger et vist talmateriale. I den følgende oversigt over daglejer- og tyendelønning i de bornholmske landdistrikter mellem

1872 og 1897 anføres udelukkende, hvorvidt lønningerne for de forskellige grupper på Bornholm ligger højere eller lavere end landsgennemsnittet.⁵³

Tablet 10. Arbejdslønnen i Bornholms landdistrikter jævnført med gennemsnitslønnen for hele landet uden Bornholm.

	Faste daglejere på egen kost	Faste daglejere på gårdens kost	Tyende Mænd	Tyende Kvinder
1872	højere	lavere	ingen forskel	lavere
1888	højere	højere	højere	lavere
1892	højere	højere	lavere	lavere
1897	–	lavere	højere	højere

Tabellen understreger, at lønniveauet på Bornholm som oftest lå højere end tilfældet var for Danmark i øvrigt. Den væsentligste undtagelse er lønnen for kvindeligt tyende, som efter tabellen at dømme i en længere årrække lå lavere. Måske passer det billede af lønudviklingen for henholdsvis Bornholm og det øvrige Danmark, som tabellen aftegner, ikke dårligt ind i vor viden om den bornholmske udvandring. Faktisk var udvandringen til oversøiske områder fra de bornholmske landdistrikter temmelig beskedent, idet kun en trediedel af den bornholmske udvandring stammede herfra, hvorimod det for de øvrige landsdele drejede sig om mellem 56 og 77 pct.⁵⁴ I det hele taget synes bortvandringen fra de bornholmske landdistrikter – såvel udvandringen til Amerika som bortvandringen til byer i og uden for Bornholm – før 1890 at have været af forholdsvis ringe omfang, idet stigningen for den bornholmske landbefolkning i 1860erne og 1870erne var væsentlig større end for landbefolkningen i Danmark i øvrigt. I 1880erne lå væksten på landsgennemsnittet og først i 1890erne langt under.⁵⁵

Man kender ikke antallet af svenske indvandrere, som blev beskæftiget på landet. Af de mere permanent boende svenskere på Bornholm var det som tidligere omtalt tilfældet med 45 pct i 1901. Det er klart, at de svenskere, som arbejdede på landet, har set deres fordel ved at være beskæftiget her frem for at blive hjemme som arbejdsmænd eller tyende. Men hvor stor var fordelens udtrykt i kroner og øre? En sammenligning af lønforholdene fra land til land er altid en vovelig affære, ikke mindst når det drejer sig om landarbejderlønnere, hvor naturalieydelse ofte var af større eller mindre omfang og tilmed hyppigt varierende fra år til år. Den følgende oversigt over årslønnen er for faste landarbejdere på egen kost – den gruppe, der giver det bedste sammenligningsgrundlag – hviler for Bornholms vedkommende på den officielle statistik, hvor årslønnen er beregnet på grundlag af en sommerdagløn på 150 dage og en vinterdagløn ligeledes på 150 dage. Ved beregningen af den samlede årsfortjeneste er der til den egentlige daglejerløn lagt et tillæg på 10 pct, som antoges at være den merfortjeneste, som daglejeren oppebar gennem akkordarbejde. For Kristianstads len – men ikke for Blekinge – forefindes de såkaldte markegangstakster, som

bl a angiver daglønne for en daglejer på landet i gennemsnit for hele lenet. For at få et rimeligt sammenligningsgrundlag er denne dagløn multipliceret med 300 og yderligere forhøjet med 10 pct.⁵⁶ Der er grund til at understrege, at såvel for den bornholmske som den svenske arbejder er der tale om en beregnet årsfortjeneste, men beregningsgrundlaget er det samme for begge grupper.

Tabel 11. Beregnet årsløn for daglejer på egen kost i Kristianstads len og på Bornholm.

	Kristianstads len	Bornholm	Forskel i pct
1872	323 kr	454 kr	41
1888	373 ”	478 ”	28
1892	465 ”	565 ”	22

Efter denne oversigt at dømme kunne en landarbejder i Kristianstads len, forudsat han havde arbejde hele året rundt, under de samme forudsætninger på Bornholm tjene ca 40 pct mere i 1872. I 1888 var differencen begrænset til 28 pct og i 1892 til 22 pct. Tallene er nok for usikre til, at man tør hæfte sig for fast ved disse differencer, men tendensen: aftagende fordel for den svenske arbejder ved at søge beskæftigelse på Bornholm turde nok være nogenlunde sikker. Den relativt stigende aflønning i Kristianstads len er nok en væsentlig forklaring på, at den svenske indvandring stilnede af i løbet af 1890erne.

For at vende tilbage til den bornholmske udvandring til Amerika tegnede byerne på Bornholm sig for to trediedele af denne udvandring – en procent, som savner paralleller i det øvrige Danmark. Det er åbenbart, at vil man finde årsagerne til den ekceptionelt store udvandring fra Bornholm, må søgelyset rettes mod de bornholmske købstæders økonomiske udvikling. Hvad bybefolkningens størrelse angår, indtog Bornholm en særstilling, idet købstadsbefolkningen her udgjorde en større andel end i noget andet dansk amt. I 1860 tegnede den bornholmske købstadsbefolkning sig for 35 pct af øens indbyggertal, i 1901 for næsten 45 pct. De tilsvarende procenter for Danmark som helhed – endda København inkluderet – var 23 og knapt 39 pct. Men befolkningsudviklingen i de bornholmske købstæder holdt i anden halvdel af 1800-tallet ikke trit med landets øvrige provinsbyer. Den årlige tilvækst for købstadsbefolkningen på Bornholm var mellem 1855 og 1902 kun 1,3 pct, hvorimod denne for øernes købstæder lå på 1,47 pct og for de jyske endda på 2,56 pct.⁵⁷ For så vidt var den bornholmske bybefolkning i relativ tilbagegang, hvilket unægteligt tyder på, at de bornholmske byerhverv ikke var i stand til at følge med i den moderniseringsproces, som kendetegnede erhvervsudviklingen i flertallet af landets provinsbyer. Håndværker- og industriarbejderlønninger i de bornholmske købstæder lå da også både i 1872 og 1892 – de eneste år, hvorfra oplysninger haves – betydeligt under de øvrige provinsbyers. I 1892 var der tale om en forskel på flere kroner ugentlig i indtægten for en række fag.⁵⁸

Det er formodentlig heller ikke noget tilfælde, at de bornholmske købstæder med

hensyn til dampkedler og deres hestekraft i 1897 kunne notere noget i retning af en bundrekord.⁵⁹ De her anførte forhold gør det sandsynligt, at lønniveauet i anden halvdel af 1800-tallet har ligget lavere i de bornholmske købstæder, end tilfældet var i provinsbyerne generelt, og der er så meget mere grund til at antage dette, som hovedparten af de mere permanent boende svenskere med deres beskedne lønkrav i hvert fald omkring 1900 netop havde slået sig ned i de bornholmske byer.

Til sidst spørgsmålet: Hvilken forbindelse er der mellem udvandringen til Amerika og den svenske indvandring? Var det således, at svenskerne som følge af lønpresset så at sige om ikke fordrev, så dog stimulerede udvandringen, eller var det omvendt således, at svenskerne udfyldte de huller, som emigranterne efterlod? I den samtidige litteratur finder man begge påstande artikuleret.⁶⁰

At den relativt ringe fremgang for byerhvervene i forbindelse med et vist nedadgående pres på lønningerne kan have stimuleret den oversøiske udvandring er en mulighed, som med det forhåndenværende materiale hverken kan afvises eller bekræftes. Men at der på den anden side blot skulle være tale om, at svenskerne udfyldte de huller, som emigranterne efterlod, er usandsynligt, al den stund indvandringen mellem 1875 og 1881 var langt større end udvandringen.

THE SWEDISH IMMIGRATION TO BORNHOLM 1850–1914

Swedish immigration to Denmark by artisans, workers and servants started on a small scale in the 1840's, increased considerably in the 1860's and culminated during the following two decades. A branch of this immigration affected Bornholm which strangely enough was able to register both a relatively greater immigration than any other Danish county, and an immigration of a rather specific character.

The relevant official Danish statistics, which begin only in 1901, show a minimal Swedish population in the island – a little more than five per cent of the population of Bornholm was then born in Sweden. This is a minimum number of Swedes, however, as children born of Swedish parents in Bornholm, although they were Swedish citizens, were not registered in the Danish censuses as Swedes.

In 1875 it became law that all foreign citizens – those to be found before 1875 as well as all newcomers – should have a residence certificate. This should be signed by the employer and stamped by the police master in the police district where the worker was employed. Besides functioning as a means of control, the certificate also was a kind of passport; a certificate that had been issued once did not have to be renewed but permitted an indefinite number of entrances to Denmark.

The registers of residence certificates in Bornholm are more frequent and contain more detailed information on the individual worker and his behavior than is the case in other Danish provinces. From the registered preserved it is possible to estimate rather accurately the number of first time Swedish immigrants to Bornholm between 1875 and 1880. These were approximately 4.000 individuals, an astonishingly great number, and to this one might add those Swedes re-immigrating to the island using a previously issued certificate.

The majority of the Swedish immigrants were men, and the overwhelming majority of these, as well as all women, were unskilled workers. The number of skilled

workers was low and continuously decreasing. The immigration was clearly geographically determined, being concentrated to three source counties: Kristianstad, Blekinge and Malmöhus. In contrast, nobody came from the county of Kronoberg in Småland. This is striking, as an important part of the rest of the immigration to Denmark stemmed from there. It can be asserted furthermore that the immigration from the three Swedish counties mentioned above was recruited to a large extent from particular parishes in them.

An important part of the male Swedish immigrants were seasonal workers who spent the summer half-year in Bornholm working as dockers, brick factory workers, stone cutters and agricultural hands. A few of the Swedes who settled in Bornholm more permanently managed to buy farms after some time, a minor portion became tenants in the stony and moorish lands, but the majority were and remained workers and hands. There were no choices for the women. They became servants and ceased to be so, if they were lucky, only when they married.

The main motive behind the Swedish immigration seems to be crystal clear. The Swedish farm worker could get a considerably higher wage in Bornholm than in Sweden. But the difference between Swedish and Bornholm wages was reduced over time, and this is probably the main cause for the strong reduction of immigration to Bornholm after 1890 and its cessation after the turn of the century.

The reaction on the part of the Bornholmians towards the Swedish immigrants was mixed. The employers were, as a rule, positively inclined towards the Swedes with their modest wage demands, while there was a certain bitterness among the politically and professionally organized Bornholm workers. The enmity was not especially deep, however. This is obvious from the fact that from the very beginning mixed marriages were far from few, and they became progressively more common with time.

Bilag. Udstedte opholdsbøger til svenskere af Neksø og Svaneke byfoged
1875–1910

	Neksø			Svaneke		
	Mænd	Kvinder	I alt	Mænd	Kvinder	I alt
1875	106	40	146	99	44	143
1876	29	11	40	48	6	54
1877	19	7	26	46	19	65
1878	48	10	58	19	8	27
1879	37	21	58	20	—	20
1880	57	19	76	25	14	39
1881	31	30	61	14	19	33
1882	31	19	50	18	10	28
1883	29	17	46	39	10	49
1884	38	13	51	38	8	46
1885	29	13	42	74	8	82
1886	44	19	63	36	10	46
1887	38	10	48	39	14	53
1888	47	22	69	34	20	54
1889	45	22	67	26	12	38
1890	45	17	62	41	17	58
1891	73	8	81	16	13	29
1892	23	8	31	22	6	28
1893	16	7	23	10	3	13
1894	4	4	8	11	3	14
1895	14	5	19	3	4	7
1896	8	4	12	9	1	10
1897	8	3	11	6	—	6
1898	7	1	8	8	6	14
1899	16	4	20	2	—	2
1900	23	3	26	8	3	11
1901	5	3	8	6	2	8
1902	7	8	15	—	1	1
1903	3	—	3	5	4	9
1904	5	2	7	7	3	10
1905	1	1	2	2	—	2
1906	—	1	1	—	2	2
1907	—	—	—	1	—	1
1908	—	—	—	13	—	13
1909	2	1	3	10	2	12
1910	1	—	1	3	—	3

NOTER

1. Kr Hvidt: Flugten til Amerika 1971, s 97, 100.
2. *Statistisk Tabelværk V A 4*.
3. Rich Willerslev: Nettoudvandringen fra Sverige til Danmark, *Scandia* 1979, s 88.
4. På grundlag af *Københavns statistiske årbog 1878*.
5. *Statistisk Tabelværk V A 4*, 2. del.
6. Rønne byfoged. Pasprotokol 1837 ff. (LA. Kbh.)
7. I 1854 protokolleredes således 41 svenskere, heraf 11 arbejdsmænd, 3 tjenstekarle og 5 tjenstepiger samt 12 håndværkere og 8 med ukendt profession.
8. A Wirén, tabel 11, 1a–1d.
9. *Emigrationsutredningen*, Bilaga V, s 78 f.
10. Henning Bech Johansen: En undersøgelse af den svenske indvandring til Bornholm i slutningen af det 19. årh. baseret på kilder fra Øster herred, 1976 s 3.
11. Forsørgelsesretten var betinget af 5 års ophold i en og samme kommune.
12. Rich Willerslev: Nettoudvandringen fra Sverige til Danmark 1850–1910, *Scandia* 1979, s 84.
13. Brevet ligger løst i Protokol for anmeldelse af udlændinge 1882–1918, Bornholms Vester herred. (LA. Kbh.)
14. Der er tale om følgende protokoller: Vester herred: Protokol for anmeldelse af udlændinge 1875 ff. Svaneke: Journal for anmeldelse af til- og afgang for så vidt angår udlændinge med opholdsbog 1875 ff. Hasle: Anmeldelsesprotokol 1875 ff. (LA. Kbh.) Om samtlige disse protokoller anvendes i teksten udtrykket anmeldelsesprotokol.
15. At Hasle og Nørre herred ikke kan have haft fælles nummerering synes at fremgå af følgende oplysning fra Svaneke anmeldelsesprotokol: En opholdsbog udstedt i Hasle 4.5. 1878 har nr 508, en tilsvarende fra Nørre herred udstedt 15.4. samme år har nr 785. Den mulighed foreligger naturligvis, at der er tale om en skrivefejl, og 785 skal være 485. I teksten vil der blive taget højde for den eventuelitet, at Hasle og Nørre herred har en fælles nummerering.
16. Antal udstedte opholdsbøger i Neksø og af Svaneke byfoged har som grundlag selve opholdsbogjournalerne.
17. Grundlaget for beregningerne er oplysninger i *Stat Medd for Kbh*, hefte II ff. Den svenske officielle statistik registrerer fra 1870erne en stærkt stigende kvindelig dominans blandt udvandrerne til Danmark (*Emigrationsutredningen*, bilaga XX, tabel 7). Forklaringen er sandsynligvis, at den svenske statistik kun i ringe grad registrerer sæsonarbejdere, som overvejende var mænd.
18. Henning Bech Johansen, s 6.
19. Sammesteds s 34.
20. På grundlag af *Emigrationsutredningen*, bilaga XX, s 76. Ifølge A Wirén, s 78, var 21 pct af sæsonarbejderne gift.

21. Neksø, Åkirkeby og Sdr. herreds pasjournal 23.8. 1878. (LA. Kbh.).
22. Henning Bech Johansen, s 11.
23. Sæmstedts s 43.
24. Ifølge Svaneke Opholdsbogjournal for 1885 var af 82 registrerede svenskere de 34 født i Blekinge. Føde- og opholdssted var identiske for de 24, forskellige for 1, og 9 kunne ikke lokaliseres med sikkerhed.
25. Henning Bech Johansen, s 39 ff.
26. *Emigrationsutredningen*, Bilaga V, tabel 43,7. Jævnfør for tiden før 1870 Lars Olof Larsson: *Utvandring från södra Småland fram till 1870*. Særtryk af *Kronobergsboken* 1978, s 133 ff.
27. A Wirén, s 170.
28. Henning Bech Johansen, s 46 ff.
29. Opholdsbogjournalen for Neksø, Anmeldelsesprotokollen 1875–86.
30. P. Hauberg: Bornholm 1879, s 68.
31. G. Bagge m fl: *Wages, Cost of Living and National Income in Sweden 1860–1930*, bd 2, tabel 204.
32. Se note 29.
33. Niels Nielsen: *En by vokser til. Rønne 1890–1914*. 1959 s 186.
34. J Svanström: *Torpare* 1975, s 117 f.
35. Henning Bech Johansen, s 65. Om annoncering efter svensk tyende jvf A Wirén, s 41 f. *Kungl Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser, Kristianstads len 1851–55*.
36. Af den danskfødte befolkning, som blev registreret ved folketællingen 1901, var tæt ved 15 pct afgået ved døden ved folketællingen 1911. Regner man med en dødelighed på det halve for de i Sverige fødte som følge af aldersfordelingen, vil de i 1901 registrerede 2600 svenskere være reduceret til ca 2400 i 1911.
37. Derimod var det ikke sjældent, at de i Danmark indtjente penge investeredes i en billet til Amerika – se f eks Vetlinge – en sockenbeskrivelse 1976, s 210. En optegnelse på Folkelivsarkivet i Lund omtaler 12 torparensøskende, som efter at have tjent i Danmark, alle rejste til Amerika. LUF 13438.
38. Opholdsbogjournalen for Neksø. Anmeldelsesprotokollen 1875–86, 1886–1918.
39. Rønne byfoged. Tyendeprotokol (LA. Kbh.).
40. *Trap Danmark* 3. udg, s 24, 30, 35, 48, 53.
41. M Rehnberg: *Stenhuggerminnen* 1973, s 38. Der er formodentlig tale om Bornholms granitværk ved Allinge, som i 1906 havde et samlet personale på 256, heraf 242 arbejdere. (Industritællingen 1906 i *Statistisk Tabelværk V A 7*, s 106.)
42. LUF 140174.
43. Henning Bech Johansen, s 16.
44. *Bornholmske Samlinger* 1953, s 117 f.
45. Blade af Østermarie sogns udmarkshistorie af amtskonsulent O A Nielsen i *Bornholmske Samlinger* 1942, s 119.
46. Se lovens §§ 7 og 13.
47. Niels Nielsen, s 249.

48. Oplysninger om levevilkår, sygelighed og dødelighed på Bornholm. Følgeblad til *Ugeskrift for Læger* 1886, s 13, 20.
49. Henning Bech Johansen, s 65.
50. Forandringer i priser 1869, s 222.
51. Henning Bech Johansen, s 8.
52. I oversigten over tyende- og daglejerlønningen i landbruget 1897 i *Statistiske Meddelelser* 4, 5, 8, s 7 anføres, at oplysningerne for små områder som Bornholm og Lolland-Falster må anses for mindre sikre.
53. Grundlaget er Arbejdslønnen på landet i Danmark i *Tidsskrift for Landøkonomi* 1893, s 704 ff.
54. Kr Hvidt, s 108.
55. Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. århundrede, *Statistisk Tabelværk V A 5*, s 19.
56. *Tidsskrift for Landøkonomi* 1893, s 704 ff, *Wages . . . in Sweden* II, tabel 204.
57. *Statistisk Tabelværk V A 5*, s 19.
58. Oplysninger om arbejdernes økonomiske vilkår i året 1872, 1874, s 24 ff. H Westergaard opgiver lønnen i bornholmske og øvrige provinsbyer i følgende tabel i *Nationaløkonomisk Tidsskrift 1894*, s 57:

	Bornholm	Den øvrige del af landet	
		Samtlige byer	Byer under 2500 indb
Arbejdsmænd (Dagløn)	11,07	13,10	11,40
Malere –	11,55	16,77	14,41
Murere –	12,94	17,40	16,21
Snedkere –	12,51	15,83	14,66
Skrædere (Accord)	13,98	16,70	15,77
Syersker	4,59	5,94	5,57

59. *Statistisk Tabelværk V A 1*, s 190 f.
60. H Bøggild: Sønderjyde på Bornholm 1966, s 75 f. F Bøn: Hjemstavnsbilleder 1892, s 136.